

UDK 811.163.1

Vanda Babič

Filozofska fakulteta v Ljubljani

STARA CERKVENA SLOVANŠČINA IN PREPLETENOST SLOVANSKIH JEZIKOVNIH VEZI

(preizkusno predavanje)

Avtorica skuša v prispevku strniti nekaj misli o stari cerkveni slovanščini, njenih pojavnih oblikah na različnih slovanskih področjih, prikazati prepletenost različnih jezikovnih vplivov, ki so svojevrstno spreminjali osnovno grafično in jezikovno podobo stare cerkvene slovanščine, hkrati pa na področjih slovanskega bogoslužja usmerjali oblikovanje posameznih slovanskih knjižnih jezikov.

In the article the author attempts to consolidate some thoughts about Old Church Slavic (OCS), its forms of manifestation in various Slavic areas, and to show the combination of various linguistic influences, which uniquely changed the graphic and linguistic form of OCS and in the areas of Slavic liturgy directed the formation of individual Slavic literary languages.

Ključne besede: stara cerkvena slovanščina : redakcije cerkvene slovanščine, jezikovni vplivi
Key words: Old Church Slavic, redactions of Old Church Slavic, language contacts

Stara cerkvena slovanščina je prvi knjižni jezik Slovanov. Ta umetna tvorba je slovanski živelj v 9. stoletju usmerila v kulturni in napredni tok srednjega veka in postavila trdno osnovo za oblikovanje slovanskega pismenstva, ki se je skozi stoletja postavilo ob bok razvitim književnostim, npr. književnostim *antike*, hebrejski, egipčanski, *srednjeveškim*: bizantinski, latinski, zahodnoevropskim v domačih jezikih (starofrancoski, staroangleški itn.). Kajti kot pravi ena najstarejših slovanskih pesmi: ... gorje narodom brez knjig, saj nimajo orožja, da bi se borili s sovražnikom naših duš ... do resničnega razvoja kulture in prosvete prihaja le z razprostranitvijo razumljivega domačega jezika (K-M. enc. I. 1985: 268–269). Arheološka izkopavanja po drugi svetovni vojni na velikomoravskem področju so potrdila, da so Slovani že pred delovanjem Cirila in Metoda razvili visoko materialno kulturo, ki se je kosala s kulturnim prestižem drugih, neslovanskih področij. V sredini 9. stoletja so bile tako na splošno zrele razmere za razmah slovanstva in za delovanje dveh izjemnih mož – Konstantina in Metoda (Dostál 1968: 227).

Stara cerkvena slovanščina je bila sprejeta kot knjižna različica pri večini slovanskih narodov v najzgodnejši dobi sprejetja krščanske vere, kar pomeni, da so najstarejši slovanski zapisi v tem jeziku; to je torej najstarejša potrditev slovanskega slovstva, njegovih takratnih pojavnih oblik, slovničnih zakonitosti, besednega zaklada, stilističnih zmožnosti, sociolingvističnega utripa itn. Čeprav se praslovanski razvoj poteguje v vse slovanske jezike, pa je stara cerkvena slovanščina in tisočletna literatura, ki danes ne pripada nobenemu slovanskemu narodu posebej (Dostál 1968: 225), temelj pismene kulture in daje oporo pri oblikovanju slovničnih struktur posameznih slovanskih jezikov. Skoraj polovica med njimi za svojo pisno podobo uporablja drugo slovansko pisavo – cirilico.

Poleg tega, da so v cerkvenoslovanskih tekstih zapisane prve slovanske besedne oblike, da je iz njih razvidna posebna slovnična struktura tega jezika, pa je jezik teh kljub

prevladujoči tendenci po ohranjanju sprejetih religiozних obrazcev (tudi na jezikovni ravni) vsrkaval posebnosti tedanjih slovanskih jezikov. Zato je iz značilnih uzusov posameznih spomenikov in iz nezavednih prepisovalskih napak možno preučevati razvoj neknižnih slovanskih jezikov najstarejše dobe. Kot je v svojem članku *Slovenščina in stara cerkvena slovanščina* zapisal France Bezlaj, stara cerkvena slovanščina ni bila poseben slovanski jezik, ampak samo način pisave jezikovnega stanja na območju, kjer se je sčasoma rodilo več današnjih južnoslovanskih jezikov, vendar pa ima zaradi starostne razlike dragoceno prednost pred ostalimi slovanskimi jeziki (Bezlaj 1977: 34–35).

Zgodovina slovanskih jezikov in književnosti se je pričela s kratkim *velikomoravskim obdobjem*, kajti trdnih dokazov, da bi pred Cirilom in Metodom obstajala izoblikovana slovanska pismenost, ni. Slovanske jezikovne vezi pa so se začele dobrih dvajset let prej, z bizantinsko kulturno-politično misijo solunskih bratov s tiho željo po povezavi zahodnih Slovanov s Carigradom. Čeprav se ta zaradi zaostrenih političnih razmer na Velikomoravskem ni uresničila, sta Konstantin in Metod vzpostavila jezikovni most med južnimi in zahodnimi Slovani, s seboj pa prinesla še svoje znanje grške civilizacije. Iluzorno je bilo pričakovati, da bi med zahodnimi Slovani z grškim jezikom in bizantinsko liturgijo lahko konkurirala latinskemu jeziku in bogoslužju, zato je bilo potrebno do takrat nekultivirani slovanski jezik povzdigniti na nivo verskega jezika (Štefanić 1963: 7–9). To sta prva slovanska misionarja storila na makedonsko-bolgarski osnovi.

Z zamrtjem velikomoravskega obdobja se je pričelo drugo obdobje v razvoju prvega slovanskega knjižnega jezika, ki je pripeljalo do razcveta slovanske pismenosti na drugih območjih slovanskega ozemlja. Že med Metodovim delovanjem se je iz velikomoravskega kulturno-izobraževalnega središča slovanska pismenost, veščnost prve pisave in raba starocerkvenoslovanskega jezika v literarne namene širila v bližnja in oddaljena slovanska področja: v Panonijo, na Češko, Hrvaško in deloma na Poljsko. Nastale so posamezne po trajanju in zgodovinski odzivnosti različne redakcije cerkvene slovanščine (češka, panonsko-slovenska, hrvaška in bolgarsko-makedonska; Večerka 1984: 20–30).

Češka redakcija je neposredna nadaljevalka velikomoravske misije do razpustitve slovanskega meništvva v Sazavskem samostanu v Pragi (1032–1097). Zaokrožata jo dva pomembna spomenika oble glagolice *Kijevski lističi* in sazavska *Praška odlomka*, vendar o bogatem knjižnem ustvarjanju na Češkem pričajo predvsem kasnejši zapisi južnoslovanskih in vzhodnoslovanskih knjižnikov, s katerimi so gojili jezikovne stike že od velikomoravske dobe. A. I. Sobolevski na slovarskem gradivu dokazuje, da so bili mnogi vzhodnoslovanski cerkvenoslovanski teksti kijevskega in novgorodskega obdobja prevedeni iz latinskega jezika na Moravskem in Češkem. Zahodnoslovanska tradicija je pri vzhodnih Slovanih nastopala kot posrednica med zahodno in vzhodno kulturo, tako kot so enako nalogo v stikih z Bizancem opravljali južni Slovani. Češkega izvora so legende o svetem Vaclavu (na vzhodnoslovanskem področju Vjačeslavu), sveti Ljudmili itn., znane v hrvaškoglagolskih in vzhodnoslovanskih tekstih. Hkrati se npr. na Češkem pojavijo kulti vzhodnoslovanskih svetih Borisa in Gleba ter Olge (Kurž 1969: 34–35; Uspenski 1987: 43–46).

Po prepovedi slovanske cerkve konec 11. stoletja je do ponovne oživitve na Češkem prišlo v sredini 14. stoletja, ko je češki kralj in nemški cesar Karel IV., kateremu je papež Klement VI. dovolil slovansko bogoslužje, leta 1347 ustanovil samostan, po judejskem

mestu Emavsu (kjer se je, po Svetem pismu, Jezus Kristus prvič prikazal svojim učencem) poimenovan Emavski. V njem so bili predstavniki vzhodnih Slovanov, benediktinski menihi iz Bosne, Srbije in Bolgarije (zato je znano še drugo poimenovanje samostana: Slovanski), na povabilo cesarja pa so na Češko prišli še hrvaški glagoljaši z Dalmacije, ki so češke menihe učili svoje tradicije. Z Emavskim samostanom je Karel IV. začel uresničevati svoj kulturno-politični načrt, s katerim je želel nadaljevati prekinjeno velikomoravsko tradicijo, obnoviti češčenje Cirila in Metoda, povezati češko državo z Vzhodom in združiti obe krščanski cerkvi. Raba hrvaške glagolice emavskega obdobja ni bila vezana le na bogoslužne tekste, ampak tudi na versko-poučno literaturo v stari češčini (npr. Biblija iz leta 1416). Reimski evangelij (1395) je znamenito delo te, v 14. in 15. stoletju obnovljene, češke redakcije, ki pa ni ostala pasivna slednica hrvaškoglagolske tradicije, ampak je vnesla svoje pravopisne in zvokovne posebnosti (K-M. enc. I. 1985: 649–651; Conev 1919: 130–131). Glagoljaši so se na Češkem obdržali do pojava husitizma in husitskih vojn (1419–1436).

Hrvaška redakcija cerkvene slovanščine s svojimi grafično-jezikovnimi značilnostmi in tisočletnim kulturnozgodovinskim razvojem zaseda svojevrsto mesto med naslednicami Ciril-Methodove tradicije. Vjekoslav Štefanić v svojem članku *Determinante hrvatskog glagolizma* poudarja, da je hrvaški glagolizem specifičen zgodovinski pojav, katerega določajo glagolska pisava, cerkvenoslovanski jezik hrvaške redakcije, bogoslužje po zahodni liturgiji in jurisdikcija rimske cerkve. Po teh značilnostih se hrvaška glagolska književnost loči od ostalih, za katere se v raziskovanjih Vinogradova, Kurza, Lihačova, Tolstoja itn. vztrajno pojavlja stališče, da jih je potrebno sprejemati kot bolj ali manj enotno književnost, saj izvirajo iz skupne Ciril-Methodove tradicije in so razvile enake značilnosti svoje pismenosti: – cirilsko pisavo, cerkvenoslovanski jezik, ki je kljub modifikacijam v različnih slovanskih predelih postal splošni kulturni jezik, ter – pravoslavno krščanstvo, ki je dalo ideološko osnovo celotni kulturi (Štefanić 1971: 13–14). Dodajmo še eno značilnost: knjižni jezik je na vseh teh slovanskih področjih zaradi ohranjanja prvotne jezikovne podobe, ki je bila grafično zrcalo skupnih religioznih, moralnih in estetskih predstav srednjeveškega ustvarjanja, skozi stoletja predstavljal opozicijo razvojnim komponentam živega, pogovornega jezika, katerega prvine v knjižnem uzusu niso bili zaželjene. Prepada med obema je privedel do oblikovanja knjižnih norm na osnovi nacionalnih slovanskih jezikov, stopnja cerkvenoslovanskega vpliva pa je bila na posameznih slovanskih področjih različna. Na hrvaških tleh je bilo drugače: hrvaška redakcija je za razliko od ostalih brez večjih pretresov in prevrednotenja jezika v svoj sestav sprejemala prvine živega jezika.

Hrvati so pisavo in jezik Cirila in Metoda sprejeli zelo zgodaj (prvo omenjanje hrvaškega glagolizma in razširjenosti slovanskega bogoslužja po dalmatinskih škofijah je v dokumentih splitske sinode že leta 925, samo štirideset let po Metodovi smrti; Štefanić 1971: 16). Pisava je na hrvaško-čakavskem področju (v severni Dalmaciji, Kvarnerju, Istri, Krbavi in Liki) pridobila v 13. stoletju posebno – stilizirano, dvolinijsko – obliko, danes imenovano *hrvaška oglata glagolica*. V istem stoletju se v glagolskih fragmentih začno istočasno pojavljati arhaične, cerkvenoslovanske in nove, žive poteze jezika. Tako bogoslužje kot jezik sta od latinskih cerkvenih oblasti utrpele večstoletno grožnjo prepovedi, ki je glagoljaše v iskanju svojevrstne opore tesno povezala s preprostim ljudstvom. Humorna formulacija Vjekoslava Štefanića ... što je tekst bliži oltaru, to je

konzervativniji, a što je dalje od cerkvene funkcije, to je narodniji ... najde v hrvaški glagolski knjiženosti krepko potrditev, kajti zaradi oddaljevanja od oltarja se je jezik v večji meri približal pogovornemu, odprl se je razvojnim tendencam in s tem razbil staro-cerkvenoslovansko statičnost. Prav na glagoljaškem področju je zrasla zavest, da lahko ljudski jezik in njegova pisava opravljata vse funkcije, kot jih je drugod pa tudi na Hrvaškem opravljala latinščina. Obenem pa je bila glagoljaška pismenost vedno v tesnem prežemanju s kasnejšo cirilsko in latinsko (Frangeš 1987: 12–18). Sočasje vseh treh pisav se je v sredini 16. stoletja ostvarjalo tudi v slovensko-hrvaškem uraškem tiskarskem krogu. Nekajletno plodno sodelovanje med Trubarjem in Konzulom se je odrazilo v čakavsko-glagolskih, štokavsko-cirilskih in latinskih izdajah (Bratulić 1977: 51–64), slovensko-hrvaške stike pa je podkrepila obilica zapisov na cerkvenih zidovih slovenskih cerkva: v Luthrovem stoletju je nenazadnje nastalo največ izklesanih ali naslikanih napisov, najsibo grafitov ali podpisov, ki so jih v slovenskih krajih pustili posamezni hrvaški romarji, duhovniki, farmani, plovani, žakni itn. v hrvaški čakavščini (Zor 1985: 185). Slikovito obdobje hrvaškega glagolizma je vsekakor vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih misalov in brevirjev v 17. in 18. stoletju, ki so ga nekateri preučevalci zaradi grobih posegov v pravopisno, fonetično in morfološko podobo jezika označili kot *una triste pagina nella storia del glagolismo croato*, saj je pospešilo zaton te stare hrvaške tradicije. To stališče je nekoliko omilil Josip Hamm s trditvijo, da je vzhodnoslovanizacija le odstranila glagolico iz javnega in kulturnega življenja Hrvatov in težišče prenesla na latinico ter tako ni vplivala na oblikovanje hrvaškega knjižnega jezika. Na srečo je do nje prišlo prepozno: hrvaška glagolska književnost je že v 15. in 16. stoletju izpolnila svojo nacionalno misijo in ustvarila osnove, na katerih se je naprej razvijala književnost v latinici (Hamm 1971: 217–218). Prav hrvaška jezikovna zgodovina se ponša z najdaljšo tradicijo Ciril-Methodove dejavnosti, le da je bolj kot jezik tradicijo bogatila razmahnitev prve slovanske pisave. Ta je poleg pripadnosti čakavsko-kajkavsko-štokavski narečni osnovi v zadnjem obdobju ločevanja nekdanje jugoslovanske skupnosti postala v marsičem simbol hrvaške samobitnosti in kulturne ločnice od drugih, bližnjih slovanskih jezikov.

Ker ... jezik nastaja in obstaja iz svoje zgodovine – ta ga edina določa in legitimira ... /tako Moguš v svojem sestavku *Hrvatska jezična okomica*/, tudi posebna statusa hrvaške in srbske redakcije cerkvene slovanščine pritrjujeta dejstvu, da imata ta dva jezika drugačno zgodovinsko ozadje in zato, če misel nadaljujemo, *srpskohrvatski* ali *hrvatskosrpski* jezik ni bil nikoli nikomur materni jezik (Moguš 1999: 24–28). Osnovni razliki med obema redakcijama sta že v samem izboru pisave – pri Hrvatih so najstarejši spomeniki napisani v glagolici, pri Srbih v cirilici – in pripadnosti večinoma čakavskemu pri prvih in štokavskemu narečju pri drugih. Glagolska pismenost se je z odkrito naklonjenostjo do vključevanja prvin živega jezika skozi stoletja razvijala izven strogo določene visoke cerkvene hierarhije, srbska – cirilska pa je bila vseskozi pod okriljem močnih cerkvenih in uradnih državnih oblasti. Pri tem se je jezik s svojo umetno podstajo oddaljeval govornemu jeziku. Obe redakciji sta utrpeli vzhodnoslovanizacijo jezika – hrvaška sicer časovno nekoliko pred srbsko: zaradi razkoraka med srbskoslovansko normo in ljudsko izreko je to preoblikovanje cerkvenoslovanskega jezika padlo pri Srbih na plodna tla (tuji elementi so bili že v tako bolj ali manj odtujeni knjižni tvorbi povsem

sprejemljivi), pri Hrvatih pa je, kot sem že prej omenila, prav preurejanje jezika po vzhodnoslovanski jezikovni normi pospešilo zamrtje glagoljaštva, saj je bil tak jezik glagoljašem tuj in nerazumljiv (Hamm 1963: 50).

Bolgarsko-makedonska redakcija cerkvene slovanščine je zadnje neposredno nadaljevanje Ciril-Methodove tradicije, ki se izkazuje v kulturno-jezikovnem in cerkvenem delovanju Metodovih naslednikov po prihodu na jugovzhod Balkanskega polotoka. Po pokristjanjenju Bolgarov (864–865) so s helenizacijo družbe in spričo vse večjih potreb po urejeni pismenosti na slovanskem jugovzhodu nastale primerne razmere za sprejetje slovanske knjižne tradicije. V Borisovem (852–889) in kasneje v Simeonovem času (893–927) se je žanrsko raznovrstna razvijala v dveh jezikovnih centrih – na Ohridu in Preslavu. V obeh so poleg buditeljske in poučevalske usmerjenosti gojili tudi bogato bogoslužno in filozofsko-znanstveno ustvarjanje, ki je prek žitij (npr. Cirila, Metoda, Klimenta in Nauma), retoričnih in polemično-filozofskih del (npr. *Šestodneva* Janeza Ekzarha, spisa *O pismenkah* meniha Hrabra, *Azbučne molitve*, *Pohvale carja Simeona* itn.; K-M. enc. I 1985: 272) stkalo vez med zamirajočim slovanskim bogoslužjem in pismenstvom na Velikomoravskem in vznikajočo cerkveno organizacijo ter knjižnim ustvarjanjem na bolgarsko-makedonskih tleh.

Prvo središče na Ohridu z dvema odmevnima prosvetiteljema – Klimentom in Naumom – se je usmerilo v strogo ohranjanje prvotnih zakonitosti starocerkvenoslovanskega jezika in izvirne Cirilove pisave vse do 12. stoletja, ko začno v ustaljeno normo vdirati glasovne, oblikovne in skladenjske prvine govornega jezika, glagolica pa se je dokončno umaknila mlajši cirilici. Ohridska jezikovna šola je gojila predvsem bogoslužne in didaktične žanre (npr. hagiografije, himnografije, oratorska dela; K-M. enc. II. 1995: 907–908) in je s široko prosvetiteljsko in prevajalsko-prepisovalsko dejavnostjo pripravila temelje za nadaljnje ustvarjanje in pojavitev še drugih glagolskih šol pri južnih Slovanih, npr. Bregalniške, Svetogorske v Zografskem samostanu iz 10. stoletja itn. V to duhovno-knjižno sredino uvrščamo najstarejše starocerkvenoslovanske kanonske tekste, kot so: *Assemanijev*, *Zografski* in *Marijanski evangelij*, *Sinajski psalter* in *Sinajski evhologij*. V spomenikih je že najti nekatere značilne makedonske prvine (npr. vokalizacijo polglasnikov glede na barvo v *o* in *e*), od 12. stoletja naprej pa se pojavljajo elementi živega jezika, npr. mešanje nosnikov (ob siceršnjem prehodu $*q > a$ in $*\epsilon > e$), razvoj sonantičnega $*l > ol$, ohranitev fonema *dz*, zamenjava sintetične sklanjatve z analitično (*do човеком, на човеком*) in zamenjava oblik osebnih zaimkov $*on\bar{o}$, $*ona$, $*ono$ s *moj, maa, moa*, izguba infinitiva, pojavitev postpozitivnega člena in podvojitve osebnega zaimka (npr. *мебе ме вудов* itn.), ki začno spreminjati glasovno in oblikovno podobo cerkvenoslovanskega jezika. Knjižno ustvarjanje na makedonskem področju je bilo vsekozi tesno povezano z bližnjim bolgarskim Preslavskim središčem, od koder se je razširila nova, cirilska pravopisna tradicija, ki je postala grafična prvina makedonskega jezikovnega udejstvovanja. Po 14. stoletju pa se je s priključitvijo srbski državi prestižnostni kazalec prevesil v srbsko smer, saj so zakonitosti srbske redakcije prevladovalе vse do 18. stoletja (npr. refleksi $u < *q$ in izenačenje $e < *e$ in $*\epsilon$, raba samo palatalnega polglasnika in prehod skupine *čr-* v *cr-*: *чрн, чрво* itn.); te značilnosti prodirajo tudi v severnomakedonska narečja), ko jo (seveda prav tako prek Srbije) zamenja takrat visoko cenjena vzhodnoslovanska norma cerkvene slovanščine. Od 16. stoletja v spomenike

prodirajo pogoste oblike živega govora, še posebno, ko se na makedonskih tleh pojavijo damaskinari – sprva prevajalci bogoslužnih tekstov, napisanih v novogrškem jeziku, kasneje pa ustvarjalci izvirnih del, ki so se tako kot na grških tleh jezikovno odmikala od nekdanje knjižne norme (Hristovski 1995: 1–6).

Na jugovzhodnem področju Balkanskega polotoka se je v nekaj desetletjih po prihodu Metodovih naslednikov oblikovala samostojna slovanska cerkvena organizacija, bogoslužje v domačem jeziku, visoko kakovost je dosegla prosvetna dejavnost, oživilo je književno ustvarjanje. V *Zlati dobi* slovanske pismenosti, ko si zahodnoevropska ljudstva niso mogla niti želeti, da bi imela bogoslužje v svojem jeziku, ko sta pri zahodnih Slovanih slovanska pismenost in cerkvena organizacija zamirali, ko so bili vzhodni Slovani še pogani, hrvaško in srbsko ljudstvo pa je delalo prve korake v omiko, je v vzhodni Bolgariji vznikla Preslavska jezikovno-književna šola (K-M. enc. I. 1985: 278). Najpomembnejši predstavnik preslavskega književnega središča in osrednja osebnost starobolgarskega obdobja (do priključitve bolgarske države bizantinskemu cesarstvu 1018. leta) je Konstantin Preslavski, škof in prevajalec evangelijev, avtor mnogih del (najbolj znano je *Почително евангелие*). Prav njegovemu prevajalskemu in jezikovnemu krogu pripisujemo sestavitev drugega slovanskega črkopisa. Metodovi učenci so namreč starocerkvenoslovanski jezik in Cirilovo pisavo prinesli v novo kulturno in jezikovno sredino, ki je bila tesno povezana z grško kulturo, jezikom in pisavo. To se je med drugim odrazilo v stremljenju po natančnem prevajanju grških izvirkov, pri čemer so se oddaljevali od značilne sintaktične in leksikalne podobe slovanskega jezika. Močan vpliv grškega jezika je viden že v *Supraseljskem zborniku* in v kasnejših prepisih prevodov Janeza Ekzarha (Mirčev 1978: 56–57). Prav navezanost na grško pisavo je obrodila novo grafično-pravopisno dejavnost. Ta je privedla do nastanka črkopisa, ki je enostavnost grške pisave povezal s fonetično prilagojenostjo glagolske pisave slovanskemu jeziku.

S propadom bolgarske države v začetku 11. stoletja nastopi na bolgarskih tleh ustvarjalno zatišje, ki traja do 13. stoletja. V maloštevilnih spomenikih iz tega obdobja se nadaljuje ustaljena norma cerkvenih tekstov, le sem ter tja vdirajo jezikovne prvine bolgarskega jezika; nekaj jih najdemo tudi že v starejših spomenikih, npr. oblike s členom (v *Šestodnevu* Janeza Ekzarha: *сръз, дѣта, влгѣтѣ* itn.), od 12. stoletja naprej pa je pogosto mešanje nosnikov in polglasnikov (npr. v *Trnovskem evangeliju* iz 1273) ali raba samo enega – palatalnega – polglasnika. Največ razlik je nasploh v fonetiki (tudi pri razvoju *ѣ* in *ѣ*), morfološka norma pa ostaja ob redkih pojavih mešanja sklanjatev in sklonskih oblik še vse srednjobolgarsko obdobje (12.–14. stoletje) zvesta tradiciji. Razkorak med knjižnim – cerkvenim jezikom in govornim pa se je, kot pri vseh redakcijah, skozi celotno obdobje večal, saj se v slednjem pojavijo značilne poteze bolgarskega jezika: zamrtje sintetične in pojavitve analitične sklanjatve v večini bolgarskih narečij, razvoj členjenih oblik, analitično stopnjevanje pridevnikov, izenačenje množinskih oblik za vse spole pri pridevniki in zaimkih, mešanje končnih aorista in imperfekta, posplošitev množinske tvorbe imperativa z *jatom* na vse prezentove vrste, izguba aktivnih participov prezenta in perfekta v pridevniški funkciji in oblikovanje deležij, izguba dvojine itn. O vse večji neizenačenosti zapisov v bogoslužnih tekstih priča pojavitve pravopisne reforme Trnovske šole in patriarha Evtimija (1320–1402), tvorca mnogih verskih del

in žitij, v drugi polovici 14. stoletja, ki je skušala ponovno vnesti red in enotnost v pravopis srednjobolgarskih tekstov, predvsem v zapisovanje nosnikov in redukcijskih vokalov: npr. na začetku besede se piše vedno *ϕ* (ϕзыкъ in ne stosl. ѡзыкъ), velarni redukcijski vokal se pojavlja v sredini besede, palatalni na koncu (ѡлъкъ, ѡръкъ) itn. Iz Evtimijeve šole sta izšla npr. Grigorij Camblak (1364–1420) in Konstantin Kostenečki (1380–prva polovica 15. stoletja), ki sta duh reforme ponesla, prvi k vzhodnim Slovanom, drugi k Srbom. V novobolgarskem obdobju (15.–19. stoletje) se zgoraj omenjene jezikovne značilnosti bolgarskega jezika utrdijo (predvsem analitizem imenske sklanjatve, kasneje še podvojitev osebnega zaimka: *мене ми*; Mirčev 1978: 54–64). Pri oblikovanju bolgarskega nacionalnega jezika (začetki segajo v 19. stoletje) so na bolgarskih tleh pomemben delež ponovno prispevali damaskinari, prevajalci bogoslužnih del v bolgarski jezik v 17. in 18. stoletju (npr. *Trojanski damaskin* iz 17. stoletja, *Drenovski*, *Svištovski damaskin* itn.). Damaskini pomenijo prehod med cerkveno in posvetno literaturo, med cerkvenoslovanskim in živim jezikom. Pri tem najlepši novobolgarski prevodi Damaskinovih del, po mnenju Coneva, niso neposredni prevodi grških izvornikov, ampak so nastali na osnovi srbskih, natančneje resavskih, protografov (Conev 1977: 274–275).

Bogato kulturno ustvarjanje v Bolgariji v začetnem obdobju slovanske pismenosti je, podkrepjeno s samostojno cerkveno organizacijo, z bogoslužjem v domačem jeziku, navezanostjo na grški jezik in kulturo bizantinskega sveta, poslužilo kot prestižnostni vzorec kulturno-jezikovnega posrednika med grško kulturo in porajajočim se pismenstvom na drugih slovanskih področjih. Ciril-Methodova tradicija je bila iz Bolgarske države tako prenesena naprej v Srbijo in k vzhodnim Slovanom (K.-M. enc. I. 1985: 268), kjer sta se oblikovali posebni – tokrat posredni – redakciji cerkvene slovanščine z značilnim grafično-jezikovnim ustrojem in kulturno-zgodovinsko pogojenostjo. Bolgarska redakcija pa ostalim redakcijam cerkvene slovanščine ni pomenila samo začetnega zagona, ampak je posredniško vlogo zaradi svoje tesne povezanosti z bizantinsko državo, njeno politično-religiozno naravnostjo, opravljala vse do propada Bizantinskega cesarstva (1453). Kulturno ustvarjanje v Bolgariji je začelo zamirati že nekoliko prej – po letu 1393, ko je država padla pod turški jarem.

Cerkvenoslovanski jezik *srbske* redakcije je zaradi svoje liturgične funkcije stežka črpal prvine živega jezika, spontano so v čvrsto normo cerkvene slovanščine prodirali predvsem glasovni elementi (razvoj **ϕ* in **ϕ* v *u* in *e*, **y* v *i*, sovpad polglasnikov itn.), medtem ko se je oblikovna in skladenjska podoba skozi stoletja ohranjala skoraj nespremenjena. Redakcija se je dokočno izoblikovala že v 12. stoletju: glagolico je tedaj iztisnila cirilica in od tega časa se je spreminjal samo pravopis. Srbskoslovansko pismenost uokvirjata dva osrednja pravopisa: arhaični *raški* z jotiranima *ѡ* in *ѣ*, z rabo enega – palatalnega – polglasnika itn. in od 15. stoletja reformirani *resavski* pravopis Konstantina Kostenečkega – filozofa in gramatika, ki je v začetku 15. stoletja prišel iz Bolgarije in živel na dvoru srbskega despota Stefana Lazarevića. V svojem najodmevnejšem delu *Сказаніе изъавленно въ писменехъ* je sledil reformi cerkvenoslovanskega jezika v Bolgariji, v duhu na Sveti gori začete revizije cerkvenih knjig po grških izvornikih. Poudarjal je nujnost razlikovanja grafemov *w* in *o*, *ы* in *и*, *ѣ* in *е*, pravilne rabe grafemov *ѡ*, *ѣ*, *ѡ* v besedah grškega izvora in *с* v *сѣзда*, *сѣло* : *земля*, *змяи* itn.; grafem *ѣ* je po njegovem

mnenju srbski proti bolgarskemu *e*; zagovarjal je zapisovanje pridihov in naglasov ter rabo nadvrstničnih znakov – titel itn. (Jagić 1910: 24, 25). Izvlečki traktata so se pojavili tudi na vzhodnoslovanskih tleh, pa so se ideje Konstantina gramatika razširile tudi pri vzhodnih Slovanih (Jagić 1885–1895: 554; Derganc 1986: 322–323). Resavski pravopis je vključeval tudi velarni redukcijski vokal, ki so ga zapisovali predvsem v predponah in predlogih ob izgovoru *a* (вѣзнесеніе → *vaznesenije*). Istočasno je bil v rabi tudi raški pravopis, pa je prihajalo v spomenikih do mešanja obeh pravil (npr. вѣставленіе : вѣставленіе, єдинь : єдинь itn.). Kot reakcija na zapleteni resavski in mešani raškoresavski pravopis se je v 16. stoletju pojavil še poenostavljeni posrbljen pravopis, ki pa ni bil široke rabe niti v posvetnih spisih. Neizenačeno pisanje se je ohranilo vse do polovice 18. stoletja, ko je srbskoslovanski jezik v cerkvi in književnosti zamenjala vzhodnoslovanizirana različica (Đorđić: 512–513). Pomik k živemu jeziku so pomenila še delo Dositeja Obradovića na prelomu v 19. stoletje, nove temelje srbskemu jeziku pa je dokončno postavil Vuk Karadžić z znanim izrekom in zahtevo, da knjižni status pridobi jezik srbskih oračev in pastirjev. Srbskega jezikovnega reformatorja je spodbudil prav Jernej Kopitar, da je leta 1814 izdal prvo slovnico preprostega jezika, štiri leta kasneje pa še prvi srbski slovar (Encik. Jug. IV.: 521–522).

Na *vzhodnoslovanskem* govornem področju je analiza jezika v spomenikih privedla V. V. Vinogradova do teze, da sta na tem področju že v 11. in 12. stoletju obstajala dva tipa jezika: *книжно-славянскій* – knjižni cerkvenoslovanski jezik v kanonskih tekstih in *народно-литературный*, ko se jezik v vsakdanji, pravniški itn. pismenosti odmika knjižnemu uzusu in se približuje pogovorni rabi. Tezo Vinogradova je B. A. Uspenski nadgradil v prepričanje, da je na vzhodnoslovanskem področju od 11. do 17. stoletja obstajala posebna jezikovna situacija – diglosija. Obstoj dveh slovanskih jezikov, od katerih prvega uporabniki sprejemajo kot knjižno, pisno in s tem sekundarno normo, drugega kot vsakdanjo, nepisno, večinoma pogovorno različico prvotne norme, je skozi stoletja omogočalo nezavedanje, da sta to dva različna jezika. Do zatona prvega je lahko prišlo še, ko se je ta stabilna jezikovna situacija zamajala kot posledica kulturnopolitičnih, vrednostnih in jezikovnih sprememb v nestabilno dvojezičje, ki je spričo prevodne korelacije in opravljanja istih jezikovnih funkcij pripeljalo do prevlade drugega jezika nad prvim. Prevlada neknjižnega jezika nad vzhodnoslovansko različico cerkvene slovanščine pa ni bila enoplastna; dvojezičnost se je oblikovala prav na osnovi dveh različic cerkvenoslovanskega jezika: – na retorično okrašenem in slovnično normiranem knjižnem jeziku in – na *prostorečju*, navadnem knjižnem jeziku, ki ni bil stilistično opredeljen in v katerem so bila zbrana predvsem nevtralna sredstva knjižnega jezika. Prav slednja različica je oplemenitena s neknjižnimi, pogovornimi jezikovnimi prvinami poslužila kot osnova za nastanek ruskega knjižnega jezika novega tipa (Uspenski 1987: 14–16, 53–54 in 248–255). Konceptcija Uspenskega je bila pri preučevalcih vzhodnoslovanske jezikovne zgodovine na splošno dobro sprejeta, deloma pa je doživela tudi zavrnitve, ki so izhajale bodisi iz stvarnih pomislekov glede kodifikacije cerkvenoslovanskega jezika in izbora tega jezika v mešanih besedilih (Živov, Keipert, Worth) ali pa iz čustvenega in vnetega zagovarjanja »ruske samobitnosti« (o tem Derganc 1990: 52–54).

Obdobje diglosije so kreirali trije južnoslovanski kulturno-jezikovni vplivi. Prvi vpliv (11.–14. stoletje) sovпада z začetnim obdobjem oblikovanja vzhodnoslovanskega

knjižnega jezika, ko se je pod okriljem kneza Jaroslava Modrega (1019–1054) s prepisovanjem in prevajanjem bogoslužnih tekstov začela širiti omika. Tamkajšnja pismenost, ki se je razmahnila po sprejetju krščanstva (988) – s tem dejanjem se je stara *Русь* vrednotno, kulturno vključila v sfero bizantinskega sveta, je bila svojevrstna prilagoditev cerkvenoslovanskega jezika južnoslovanske (bolgarske) redakcije na vzhodnoslovanskem področju. Ta je igrala pomožno, posredno vlogo med Grki in slovanskim severom, cerkvenoslovanski jezik pa je postal sredstvo bizantizacije vzhodnoslovanske kulture (Uspenski 1987: 23–27, 73).

Do drugega južnoslovanskega vpliva (14.–17. stoletje) je prišlo v obdobju, ko so se že jasno izrisale razlike med knjižno tradicijo in vzhodnoslovanskimi posebnostmi. Preoblikovanje jezika je potekalo v duhu dveh jezikovnih tendenc: *puristične* – po očiščenju knjižnega jezika vseh kvarnih elementov, arhaizaciji jezika ter obnovitvi vzhodnoslovanskega pismenstva; in *grekofilske*, ki je bila ponovno tesno povezana z bizantizacijo cerkvenoslovanskega jezika in kulture, čislani prenosnik pa je spet južnoslovanska redakcija, katero je odlikovalo kar nekaj prednostnih obeležij: a) sprejemali so jo kot staro – primarno in avtoritativno, saj je pred mnogimi stoletji knjižnost prišla z njenega področja; b) južnoslovanska redakcija je bila z neposrednimi prevodi tesno povezana z grško kulturo in jezikovno tradicijo; c) na bolgarskem ozemlju se je revizija srednjobolgarskih tekstov po grških originalih pričela že v 13. in se nadaljevala še celo 14. stoletje; č) revizija se je oblikovala v slovanskih kulturnih središčih na Sveti gori in v Konstantinoplu, s tem pa je bolgarski cerkvenoslovanski jezik v prvi polovici 14. stoletja pridobil mednarodni značaj in status naddialekta med ostalimi slovanskimi jeziki. Pomembno vlogo je poleg bolgarske po odmevnem pravopisnem delovanju Konstantina Kosteneškega odigrala tudi srbska redakcija. Poleg njegovega *Skazanija ...* se je v Jugozahodni Rusiji – v Ukrajini in Belorusiji – uveljavil spis *Осьмь четин слова*, ki je nastal v prvi polovici 14. stoletja v Srbiji kot nekakšen izvleček bizantinskih slovnice in bil natisnjen v Vilnu (1586) z naslovom *СЛОВЕНСКА ГРАММАТИКА* (Jagić 1910: 23; Derganc 1986: 69). Obe jezikovni tendenci – puristična in grekofilska – sta svoje temeljne značilnosti črpali iz močnega političnega gibanja Slavie Orthodoxe – kulturno-politične povezanosti vseh pravoslavnih Slovanov, ki bi se pod okriljem Bizanca lahko uspešno borila proti prodirajočemu islamu. Po zlomu Bizantinskega cesarstva (1453) in uničenju tatarske nadvlade v Rusiji (1480) se je v središču pravoslavnega slovanskega sveta znašla Moskva – tretji Rim, ki je Rusijo povzdignila v trdno ohranjevalko pravoslavne in s tem tudi slovanske kulturne tradicije (Uspenski 1987: 181–186).

Prevrednotenje političnih okoliščin je za seboj potegnilo težnje po poenotenem knjižnem jeziku, kar je privedlo do tretjega južnoslovanskega vpliva. Tokrat reforma jezika ni potekala neposredno od južnih Slovanov, katerih politična in kulturna moč je od 15. stoletja slabela, ampak prek jugozahodnoruskega – ukrajinskega in beloruskega – ozemlja. To je konec 14. stoletja (1386) pripadlo poljsko-litavski državi in je pod zahodnim vplivom (posrednik je poljski jezik, vendar ne njegov ustroj, ampak jezikovna situacija latinsko-poljskega dvojezičja) ob skrbno ohranjani različici cerkvene slovanščine s prvinami grškega in južnoslovanskega pravopisa razvila še dvojezični antipod – *prosto movo*. Tretji južnoslovanski vpliv je bil na velikoruskem ozemlju po priključitvi Ukrajine (1654) povezan s priseljevanjem jugozahodnoruskih knjižnikov, ki so jezikovne

pridobitve drugega južnoslovanskega vpliva razširili na moskovskem področju (Uspenski 1987: 281). Med njimi je najpomembnejša ta, da se je cerkvenoslovansko-jugozahodnorusko (prosta mova) dvojezičje prezrcalilo v nastanek ustreznega razmerja tudi v velikoruski jezikovni sferi: cerkvenoslovanski jezik (prilagojen jugozahodnoruski normi) je svoje nasprotje našel v prostorečju, ki je s statusom knjižnosti, prevodnega razmerja in z zmožnostjo parodije razbremenil cerkvenoslovanski jezik vzvišenosti, nedotakljivosti in jo spustil na pogovorno raven. Jugozahodnoruski knjižniki pa niso bili le posredniki grške, ampak tudi zahodnoevropske (latinsko-poljske) kulture in latinizacije: tej je pripisati pojavitev silabične poezije, šolske drame in psalmov na velikoruskem področju (Uspenski 1987: 281–284 in 317–320).

Omenila sem že, da se je po prevrednotenju političnih razmerij Rusija znašla politično, kulturno in jezikovno v središču slovanskega pravoslavja. Politični ugled je za seboj potegnil še visoko ovrednotenje vzhodnoslovanskega knjižnega jezika. Prepričanje o privilegiranem položaju in lepoti vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine je zaslediti že v 15. stoletju pri Bolgaru Konstantinu Kostenečkemu. Po njegovem mnenju je v osnovi cerkvenoslovanskega jezika ležal »najbolj prefinjeni in najlepši« ruski jezik (ТЪНЧАНИШИИ И КРАСЪВИШИИ РОУШКЪИИ ЯЗЫКЪ) in ne »grobi« bolgarski ali »visoki« srbski (Jagić 1910: 26; Jagić 1885–1895: 376 in 396; Derganc 1986: 322). O privilegirani vlogi »slovanske pisave« pri vzhodnih Slovanih piše neznan avtor iz 16. stoletja: (...) а ꙗко ꙗ да же и до ѣне держатъ писмена славенскаа, а вѣра оу нихъ єдина грѣческаа, ꙗкоже и сперва ꙗредана славянум (Jagić 1885–1895: 697; Sgambati 1983: 112). Mogočno Rusijo je kot politično, versko in kulturno rešiteljico Slovanov v svojih vizijah vseslovanstva videl tudi hrvaški književnik, politolog, filozof, muzikolog Juraj Križanić (1618–1683).

Vzhodnoslovanizacija je svojo konkretno uresničitev doživela na dveh slovanskih področjih: hrvaškem in srbskem. Vzvodil za izrazit poseg v jezikovni sestav svoje lastne knjižne tradicije je bil pri obeh narodih različen. Na Hrvaškem ga je spodbudil in zasnoval rimski cerkveni vrh, ki je v svojih togih protireformacijskih težnjah želel s hrvaškimi glagolskimi izdajami misalov in brevirjev prodreti na pravoslavna slovanska področja in svojo doktrino razširiti prek meja katoliške vere. Liturgične knjige je bilo zato potrebno natisniti v jeziku, ki bo razumljiv vsem Slovanom (in ne le hrvaškim glagoljašem), v jeziku, ki si je velik ugled pridobil tudi z bogato gramatično tradicijo: to so oblikovale dvojezična grškoslovanska slovnica ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ ter prvi originalni vzhodnoslovanski slovnici cerkvene slovanščine Lavrentija Zizanija (1596) in Meletija Smotrickega (1619, 1648 in 1721). Čeprav je bilo obdobje vzhodnoslovanizacije pri Hrvatih precej dolge dobe (dobrega četr tisočletja: od 1631 do 1893) in je zunanjo pobudo popolnila še vizija o trdni ruski državi in razprostranjeni mogočnosti njenega jezika samih izdajateljv hrvaških knjig (Mateja Karamana in Mateja Sovića), je njena grafično-jezikovna predeleva brez večjih sledi izginila iz hrvaške kulturne zavesti. Vzhodnoslovanizacija hrvaških liturgičnih knjig ni iz splošnoslovanskega vidika zanimiva samo zato, ker so v že izoblikovano jezikovno tradicijo prodrli grafično-jezikovni elementi, sicer slovanskega, pa vendar tujega jezika, ampak tudi zato, ker se je s tem dejanjem sklenil svojevrsten krog jezikovnih vplivov, ki so svojo prvotno zasnovo črpali iz poveličavanja grškega jezika in kulture prek posredništva južnoslovanske (bolgarske in srbske) redakcije, se skozi stoletja utrjevali na vzhodnoslovanskih tleh in se, po utrditvi in dvigu ugleda ruske države,

uresničevali na hrvaških tleh, kjer pa spričo drugačne zgodovinske usode niso gojili enakih kulturno-političnih vrednostnih meril (niti do grškega jezika niti do nedotakljive kulturne podobe cerkvenoslovanskega jezika) kot v bližnji Srbiji ali oddaljeni Rusiji. Razlog več za neuspeh poskus združevanja različnih jezikovnih sistemov. Z vzhodnoslovanizacijo so ustaljeni hrvaškoglagolski pravopis prilagodili vzhodnoslovanski cirilski grafiji, ki je po drugem južnoslovanskem vplivu vsebovala prvine grškega črkopisa. Tako so na osnovi glagolskih grafemov oblikovali znake za *jery*: glag. ꙗ = cir. ѣ, *jat*: glag. ꙗѣ = cir. ѣѣ, *j*: ꙗ = cir. ѣ in dodatni *i*: glag. ꙗѣ = cir. ѣѣ ter posebna znaka za grško *omego* (ω) in *eto* (η): glag. ѡ = cir. ѡ, glag. ѣ = cir. ѣ. Grafično sovpadanje obeh črkopisov je za seboj potegnilo še fonetično in morfološko prilagoditev vzhodnoslovanski redakciji cerkvene slovanščine (Babič 2000: 387–391).

Do vzhodnoslovanizacije pri Srbih je prišlo nekoliko kasneje. Pogojeval jo je nemirni čas avstrijsko-turških bojev konec 17. in v začetku 18. stoletja z dvema močnima emigracijskima valoma srbskih vstajnikov in podpornikov avstrijske vojske (leta 1690 in 1738–1739) pred turškim nasiljem na ogrsko področje. Tudi sicer so kasneje severni deli Srbije in Banat prišli pod habsburško oblast s karlovaškim mirom (1699) in z vojno 1716–1718. Mnogonacionalna država je Srbom na Ogrskem odpirala nove možnosti za kulturni razvoj, hkrati pa je pomenila grožnjo etnične in verske asimilacije, saj je katoliški kler skušal pravoslavne prišleke priključiti katoliški cerkvi. V ohranjenju etnične neodvisnosti so duhovno in jezikovno oslombo našli v ruski državi. Jezikovni vpliv se je za razliko od vzhodnoslovanizacije pri Hrvatih izvrševal aktivno: ruski učitelji so pri Srbih ustanavljali in vodili šole *ruskoslovanskega* jezika (vzhodnoslovanske različice cerkvene slovanščine), s seboj so prinesli novo bogoslužno literaturo in gramatična dela vzhodnoslovanskih avtorjev: tretjo izdajo slovnice Meletija Smotrickega iz leta 1721, *Trojezični/cerkvenoslovansko-grško-latinski/slovar* Fjodora Polikarpova (1704) itn. Vse to je dajalo utrip novemu jezikovnemu gibanju, ki se je s strogo cerkvenega področja širil v posvetno ustvarjanje. Ruska in ukrajinska baročna poezija je srbske pesnike vzpodbudila k ustvarjanju od, lamentacij in psalmov, podaljšana roka tretjega južnoslovanskega vpliva pa je k južnim Slovanom prek šolske drame in slovanskega heksametra ponesla stilistične prvine poljske in srednjeevropske literature. Ruskoslovanski jezik so priznale, spodbujale visoke cerkvene in državne oblasti, zaradi nerazumljivosti širšim množicam pa je predvsem v tekstih posvetne vsebine v drugi polovci 18. stoletja pridobil novo razsežnost mešanega *slovanskosrbskega* jezika, ki je združeval prvine cerkvene slovanščine, vzhodnoslovanske redakcije in srbskega jezika (Belić 1949: 13–18; Ivanova 2000: 69–72).

V tem kratkem pregledu cerkvenoslovanskih redakcij in njihove prepletenosti sem se osredotočila na osrednja vedenja o tej problematiki. Nisem se dotaknila »obrobnih« zgodovinskih dejstev, ki razširjajo meje slovanskega kulturno-jezikovnega delovanja (npr. na Vlaško in v Moldavijo) in razprostranjenost Ciril-Methodove tradicije na ostalih slovanskih področjih (npr. na Poljskem in pojavitev posebne različice glagolske pisave v Bosni). Na koncu naj omenim le še kratko *panonsko* redakcijo (sprejemamo jo lahko kot različico velikomoravske), ki je legalno usahnila že po štirih letih (leta 874 je bilo slovansko bogoslužje na tem področju prepovedano), vendar so sledi rabe stare cerkvene slovanščine na panonskih tleh vidne še sto let kasneje v treh, v karolinski minu-

skuli in v stari slovenščini napisanih, Brižinskih spomenikih (po vsebini dva obrazca splošne spovedi in odlomek pridige). Redakciji je odmevno pozornost s panonsko teorijo pripisal Jernej Kopitar. V slovanski lingvistiki sicer nepriznana teorija je pomembno vplivala na razvoj slovenskega jezika, saj je neposredna zgodovinska zveza s tem starim jezikom dala slovenščini legitimno osnovo, da obstaja kot neodvisni knjižni jezik. Pod tem vplivom je Dobrovský leta 1818 (v svoji knjigi *Geschichte der boehmischen Sprache und älteren Literatur*) vključil sloveniščino (torej vindiščino) kot poseben jezik, v svoji slovnici iz leta 1822 pa jo omenja že kot *lingua slovenica*. Kopitar je s svojo teorijo jezikovno-estetskim potezam jezika dodal zgodovinski rodovnik, ki je povečal ugled slovenščine med drugimi slovanskimi jeziki (Herrity 1994: 251–253; Jagić 1910: 198–199; Lenček 1982: 23).

Obstoj prvega knjižnega slovanskega jezika je nenazadnje pomemben za vse slovanske jezike, saj je stara cerkvena slovanščina s svojim razvejanim in bogatim zgodovinskim razvojem dala vsem slovanskim narodom dragocen, ne samo v eni, ampak celo v dveh pisavah, podpisan zgodovinski rodovnik, trdno jezikovno oporo in tisočletno kulturno potrditev.

LITERATURA

- V. BABIČ, 2000: *Vpliv vzhodne cerkvene slovanščine na hrvaške glagolske tekste iz 17. in 18. stoletja*. Ljubljana.
- A. BELIĆ, 1949: *Борба око нашег књижевног језика и правописа*. Београд.
- F. BEZLAJ, 1977: Slovenščina in stara cerkvena slovanščina. *Nahtigalov zbornik ob stoletnici rojstva*. 27–35.
- J. BRATULIĆ, 1977: Stipan Konzul Istrijan. *Buzetski zbornik* II. 51–64.
- B. CONEV, 1919: *История на българскиј език*. Софија.
- A. DERGANČ, 1986: O morebitnem vplivu Bohoričeve slovnice na cerkvenoslovansko slovnico Meletija Smotrickega. *Obdobja* 6. 319–325.
- 1986: Prve cerkvenoslovanske in Bohoričeva slovnica. *SRL* 34/1.67–76.
- 1990: Pokristjanjenje Rusije in zgodovina ruskega knjižnega jezika. *Ob tisočletnici pokristjanjenja Rusije*. Ljubljana. 45–56.
- A. DOSTÁL, 1968: Stará církevněslovanská literatura, smysl jejího vývoje a literární problém. *Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů*. Praha.
- P. ĐORĐIĆ, 1960: Književni jezik na osnovi staroslavenskog jezika: u srpskoj književnosti do Dositeja. *Enciklopedija Jugoslavije* IV. 511–514. Zagreb.
- Enciklopedija Jugoslavije* IV., 1960: Jezik srpskohrvatski. Zagreb. 521–523.
- I. FRANGEŠ, 1987: *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb, Ljubljana.
- J. HAMM, 1963: Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika. *Slovo* 13. 43–67.
- 1971: Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima. *Slovo* 21. 213–222.
- P. HERRITY, 1994: Slovenski jezikoslovci in stara cerkvena slovanščina. *SRL* 42/2–3. Ramovšev zbornik (Obdobja 12).
- A. HRISTOVSKI, 1995: *Граматика на македонскиот литературен јазик*. Прилог: Историја на македонскиот јазик. Скопје.
- N. IVANOVA, 2000: *История на сръбския и хърватския книжовен език*. Софија.
- I. V. JAGIĆ, 1885–1895: Разсужденія южно-славянској и русској старины о церковно-славянском языкѣ. *Изслѣдованія по русскому языку*. Том I. Санктпетербург.

- 1910: История славянской филологии. *Энциклопедія славянської філології*. Выпуск I. Санктпетербург. *Кирило-Методиевска енциклопедія I–II*, 1985–1995. Том I., II. Софія.
- J. KURZ, 1969: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha.
- R. I. LENČEK, 1982: *The Structure and History of the Slovene Language*. Columbus, Ohio.
- K. MIRČEV, 1978: *Историческа граматика на българския език*. Софія.
- M. MOGUŠ, 1999: Hrvatska jezična okomica. *Drugi hrvatski slavistički kongres – Uvodna izlaganja*. 17–28. Zagreb, Osijek.
- E. SGAMBATI, 1983: Udio Rusina u izdavanju hrvatskih glagoljskih knjiga u XVII stoljeću. *Slovo* 32–33. 103–122.
- V. ŠTEFANIČ, 1963: Tisuću i sto godina od moravske misije. *Slovo* 13. 5–42.
- 1971: Determinante hrvatskog glagolizma. *Slovo* 21. 13–30.
- B. A. USPENSKI, 1987: *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*. München.
- R. VEČERKA, 1984: *Staroslověnština*. Praha.
- V. V. VINOGRADOV, 1958: *Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка*. Москва.
- J. ZOR, 1985: Glagolska pričevanja na Slovenskem. *Bogoslovni vestnik* 45/2. Ljubljana. 183–191.

SUMMARY

Old Church Slavic (OCS) with its varied and rich linguistic history provided a solid linguistic basis and a thousand-year cultural affirmation to Slavic languages. The oldest Slavic documents are preserved in this language, therefore it is the oldest affirmation of Slavic writing, of the forms of its manifestation from that time, its grammatical rules, lexicon, stylistic capabilities, sociolinguistic dynamics, etc. Despite the prevalent tendency to preserve the standard religious formulas the language took on the linguistic peculiarities of the Slavic languages of that time. Thus in individual Slavic territories there arose after a period of time and historical responses various redactions of OCS. Tumultuous political events, inter-Slavic language contact, and the close ties to the (predominantly) Byzantine cultural sphere, as well as the cultural and linguistic prestige forms and multiple reevaluation of their own linguistic system connected with this, brought about a special interplay among Slavic cultures, their linguistic images, and, finally, a self-evaluation of Slavdom itself.